

Muhamed ŠATOR

VODA I ZELENILO U ZAPISIMA O STOCU

*Trebalo bi se iznova umiti
i sniti u jasnim kapima ozorne rose
(Mak Dizdar: DAŽD)*

Da se prilikom urbanizacije mnogih hercegovačkih gradova strogo vodilo računa o vodi i zelenilu, potvrđuju i danas Mostar, Blagaj, Trebinje, Stolac, Počitelj i drugi stari hercegovački gradovi. Kult vode i zelenila, poštivanje prirode, nastojanje da se sačuva priroda i njena harmonija, sklonost da se gradi skladno i lijepo, pokazuju mnogi gradski prostori, a bošnjačke avlije gdje je sve podređeno mirnom, ničim pomućenom rahatluku, u kome su čovjek i priroda, skladno se dopunjujući, pravili ovozemaljske dženetske bašče. Zato je i usmeno stvaralaštvo, prije svega sevdalinka, ostavilo toliko pjesama o vodama, posebno u Hercegovini, gdje se u kršu svaki zeleni trag cijenio i čuvao. Zbog toga u djelima mnogih bošnjačkih autora ima toliko vode i zelenila, a u poeziji ta ljubav se često pretače jezikom metafore u sfere apstraktnih modrih rijeka koje svojom silinom grgolje o povijesti života.

Grad Stolac, koji nije više onakav kakav pamtimo, i rijeka Bregava, koju su isto tako nagrdili, ponajbolje potvrđuju kakav odnos je sve do ovog rata čovjek ovog podneblja imao prema vodi i zelenilu. Mnogi su to odmah, prvim dolaskom u Stolac, primjećivali, pa će se neki, kao Gustav Krklec, začuditi što

ovdje, u sivilu kamena i krša, preovladava voda i zelenilo. Rodoljub Čolaković će zabilježiti da Stolac pamti po Bregavi i njenom zelenilu, pa logičnim smatra da tu rijeku Stočani nose u srcu i da je često sanjaju. Prema zapisima Rodoljuba Čolakovića čak je i tvrdokorni kosmopolita i zanesenjak komunističkom idejom Mustafa Golubić u podmoskovskim večerima, u rijetkim trenucima opuštanja, pokazivao svoju potisnutu emociju pričajući o ljepotama Bregave i zelenilu njenih obala pjevajući svom sagovorniku sevdalinku *"Ima l jada ko kad akšam pada"*.

Ljubopitivi Evlija Čelebi je također u Stocu primijetio da ovaj grad ima svoje vode. Upravo kao Evlija Čelebi, svi oni koji nisu Stočani, primjećivali su u ovom gradu tu silnu ljubav prema vodi i zelenilu, a svoje zapise o Stocu, njegovoj arhitekturi, zelenilu i vodama ostavili su mnogi pisci, ali i arhitekti, snimatelji, slikari, novinari ... Sin austrijskog veleposjednika Franz von Werner (Murad-efendija) u svojim Turskim skicama, jednom izuzetno zanimljivom putopisu, u drugoj polovini XIX stoljeća, oduševljen ovim pitomim krajem, piše: *"Stolačka dolina koja se zelenila bila je dražesna idila u sivom kamenom okviru i doimala mi se kao nepcu voda sa svježeg izvora."*

Giacomo Scotti će zapisati da mu se učinilo da na rijeci Bregavi i mlinari, u čijim ustima je grgoljila voda, recituju pjesme, a veliki zaljubljenik u Stolac, svestrani umjetnik Jan Beran će zapisati kako je ovdje *"voda plava i kovrdžasta, toliko lahka kao da je sva od pjene i neba"*. Književnik Stojan Vučićević je ispjevao jednu lijepu metaforičnu pjesmu pod nazivom Bregava u kojoj je ljudsko postojanje izjednačeno sa protokom rijeke, a ovaj zanimljivi pisac i putopisac o stolačkim vodama napravio je metaforičan zapis pod nazivom četiri stolačke serdžade. Dušan Kostić će svom putopisu, u kome je rijeka kao tanka i spasonosna nit pravi mehlem, dati naslov *Sa Bregave* prepuštajući se lahoru što dolazi sa bregavskih virova. I Milo Kralj se prepustio Bregavi *"koja tiho i nezaustavljivo teče poput ljudske prolaznosti"*. I Oskar Davičo u svojoj pjesmi *Amazon*, iz ciklusa *Reke*, nije mogao da eruptivnoj snazi vodenih mlazova Amazona ne suprotstavi mirnoću i ljepotu Bregave koja teče na tri sprata između lišća duhana od podruma do neba. Takvu metaforičnost vode koja se iz rijeke pretače u one sfere duha koji oplemenjuju osjetio je i iskazao i Ivan Lovrenović koji u svom putopisu o Stocu vode osjeća kao nešto što čovjeka čisti iznutra: *"ne ta voda, nego njena prašina ili njena opipljiva prozirnost"*.

I mnogi bošnjački autori, ne bez razloga, zastali su pred vodama i zelenilom Stoca. Čamil Sijarić će stolačku dolinu doživjeti kao sliku prepunu boja: *"polje dođe kao slika naslikana zelenom bojom, rijeka kroz nju plavom, a okvir oko nje siv"* a *"ovdje je priroda najljepšu sliku islikala i najljepšu pjesmu*

ispjevala", jer je ovdje sve čovjeku cvjetalo, rađalo i mirisalo ... U zapisu o Gustavu Krklecu Zuko Džumhur se prisjećao krošanja stolačkih raskošnih bilina i šetnji stolačkim šefteli sokacima kraj Bregave.

Taj vizuelni efekat koji spominje književnik Čamil Sijarić uočili su, naravno, i mnogi slikari koji su posebno akvarelom, nježnim bojama i liričnošću, slikali Bregavu i njene bašče. Posebno je to vidljivo na akvarelima Behaudina Selmanovića čiji stolački motivi na tim akvarelima se pretaču u jednoj nijansi veoma suptilne, nježne, presenzualne liričnosti iskazane mekotom zaljubljenika u ljepote prirode. U taj prirodni ambijent gotovo nevidljivo se uklapa stolačka arhitektura, stare kuće i avlije, šipak i smokva izronili iza neke čudne bjeline. Na tim slikama cvijeće i drveće u blagim nagovještajima slici daju neku čudnu ljepotu u kojoj se ne osjeća samo slika i boja, nego i miris i zvuk.

Arhitekti su bili prosto opčinjeni Stocem: Juraj Najdhart je pišući o smjeni kultura na nevjerovatnom malom prostoru tu, u Stocu, govorio o jedinstvenom arhitektonskom rječniku želeći takav grad na Bregavi graditi u smislu stare ambijentalne arhitekture. Svestrani erudita i prefinjeni arhitekt, Stočanin Džemal Čelić svoju opčinjenost rodnim gradom, njegovim vodama i zelenilom, pretočio je u više eseja u kojima se prosto ta opčinjenost pretvara u istinsko sagledavanje ukupnog čovjekovog odnosa prema prirodi. U svojim visokim kriterijima arhitekta Čelić je, prije svega, insistirao na tom poštovanju prirode ukazujući na kamen i drvo kao prirodne materijale koji mogu skladno i lijepo uklapati se u djelo prirode. Takav respekt prema prirodi, vodi i zelenilu u ovom kraju, ističe i arhitekt Esad Kapetanović koji u izuzetnom eseju o Begovini, naselju napravljenom uz Bregavu, s pravom, ističe čovjekovu želju da s prirodom oplemeni prostor i da ga skladno uklopi kao spontano djelo čovjeka i prirode.

O tom izazovu koji pravi priroda, prije svega vode Bregave i zelenilo u tipično hercegovačkom kršu, inspirativno i poetski pisao je rano preminuli stolački arhitekt, pjesnik, slikar i sanjar Emir Buzaljko koji je svoju ogromnu ljubav prema svome gradu pretakao u izuzetna arhitektonska rješenja, ali i u stih, u zapis, u sliku, ostvarujući u svojim vizijama preplitanje starog i novog, tradicije i sadašnjosti, boje i zvuka, zelenila i nestvarne tišine. Ovaj renesansni duh poetski je napravio pravi literarni akvarel pišući o zovu stolačkih avlija koji se osjeti svuda: u vodi, zraku i zelenilu. I na njegovim slikama nalaze se samo stolački motivi, lijepo uočena harmonija čovjeka i prirode zaustavljena kraj Bregave, kraj stare avlije, uz gotovo preplitanje arhitektonskih i slikarskih motiva koje svjesno nikada nije htio da rasplete. Stećci sa Radimlje sa rozgama i groždem, stari ilirski grad Daorson obrastao u travu, kapidžici i avlije pokriveni ružama i odrinama, pendžer u sjeni smokovog i šipkovog hlada, nevidljivi

protok vode Bregave, poetski naslikano djetinjstvo - to je u stvaralaštvu Emira Buzaljka ne samo bio podsticaj nego i odraz jednog sanjalačkog duha izgrađenog upravo na poštivanju prirode, vode i zelenila ponesenog iz avlije.

Nije slučajno ovaj kraj dao toliko slikara i pjesnika. Svaki stvaralac ponikao u ovom čudnom skladu kamena, voda i zelenila, nosio je taj osjećaj zavičaja i nije odolio da, bar metaforično, ne spomene te predjele ponesene u svijet iz ranog djetinjstva. Gotovo da su ti predjeli onaj stvaralački podsticaj kome se mora vraćati. To je jednako vidljivo u zapisima i prozama Alije Isakovića, Rusmira Mahmutćehajića, Džafera Obradovića, ali i u poeziji Hamida Dizdara i u jezičkom iskazu Maka Dizdara, čiji je zavičaj ovaj kraj oko Bregave.

U prozama i putopisima Alije Isakovića taj spoj zavičajnog i općeljudskog često je u krokiju, u skici, u nagovještaju, jer je *"Bosna samo zelen list kukuruza što treperi između okrajaka ljeskovine koja je obgrlila potok i sve obale učinila zelenim zavjesama"*. Dolina Neretve je za Aliju Isakovića kraj biblijske razodjenuosti i jasnoće, a svi njegovi zapisi, pa i vjerovatno jedan od zadnjih, onaj iz Beča, gotovo da su čežnja za južnjačkim suncem i povratkom u mirne prostore zavičaja. I kada je pisao o svjetskim metropolama, i kada je stvarao svoje proze, pripovijetke i romane, ovog pisca prepoznate po njegovom jeziku čiju svježinu često zna da ostvari samo jedna jedina zavičajna riječ: koščela, murva, začarana mreža opnokrilca, bijelo ovčije blejanje, crne čavke, opalnobijelo nebo, vijenci saransaka, sunce na čatrnji, vodena ledina, odrina, vrela nepokošena livada ... Sve to u opisu bjelosvjetskih puteva, aerodroma, velegradskih svjetala, urbanih prostora! ... Od svega toga jači je miris sjećanja, kako je Alija Isaković naslovio jedan svoj putopis. Zato je ovaj čovjek vjeran zavičaju i zapisao da ne može pisati o Stocu poslije njegovog rušenja. Jednostavno - on nije imao riječi koliko je imao slika, zvukova i osjećanja, boja i mirisa, tihih dozivanja. Jer *"mržnja je vatra, a ljubav - voda"*, a *"nikad ne mogu umrijeti svi naši dodiri i majčina dozivanja kroz bašče, avlije i hareme..."* Za Aliju Isakovića čovjek je uvijek dužan zavičaju i zato on i zapisuje sa prkosom, uzbuđen rušilačkim pohodima mržnje u minulom ratu, slijedeće: *"Ne može iščiliti miris našeg domaćeg cvijeća i žubor Bregave"...*

I Rusmir Mahmutćehajić je u svojim prozama, a posebno u putopisima, opsjednut vodama i rijekama, izvorima i potocima, a sve se to gotovo uvijek pretvara u metaforu o životu jer *"rijeke imaju svoja rađanja, mladosti, zrijevanja, starosti i smrti"*. Kontrastirajući svjetlo i tamno, u mračnim životnim prostorima Mahmutćehajić rijekom potiskuje taj mrak nagovještavajući na taj način jedan unutrašnji smisao kojim želi da iskaže svu radost koju može da nagovijesti šum vode. Taj poziv miru iskazan u čistoći života rijeke opredjeljuje

istočnjačko shvatanje života nasuprot zapadnjačkom razgrađivanju svijeta. Zavičajna opsjednutost vodama, obogaćena životnim spoznajama i filozofijom Istoka, tako će Mahmutćehajiću poslužiti za izuzetnu metaforičnu parabolu u potrazi za smislom življenja i traganja za izvorom svoje radosne prisutnosti. Tako vode postaju svekoliki simbol suprotstavljen raskolu sklada svijeta i čovjeka. U toj viziji isprepletena je priča o savremenom čovjeku koji je, krećući iz pećine kraj rijeke u savremenu civilizaciju, zaboravio priču rijeke. Postavljajući dilemu da li je time čovjek ušao u bolji svijet i u bolje vrijeme, Mahmutćehajić, ustvari, samim pitanjem iskazuje svoj negativan odgovor.

Iako su u poeziji išli sasvim drukčijim putevima, dvojica stolačkih pjesnika, braća Hamid i Mak, svaki na svoj način su se vraćali vodama i zelenilu. Dok je u Hamidovoj poeziji u raznovrsnim temama i motivima sve u znaku zavičajne okrenutosti djetinjstvu, avlijama i vodama, zelenilu i hladu smokve, proljetnoj razdraganosti u uobičajenoj deskripciji sadržanoj u mnoštvu realističkih skica datih u jednom trenutku raspoloženja, Makova poezija zavičajnom leksikom, prije svega variranjem raznovrsnih mogućnosti jezika da iskaže na metaforičan način neku općeljudsku istinu, pokazuje da ta poezija i taj jezik imaju isto izvorište. Hamid Dizdar gotovo uvijek sanja o vodama i rijekama i nekoj tihoj ulici kraj rijeke koja ga vraća u djetinjstvo, a Makova poezija je uvijek u sferi naslućivanja i odgonetanja tajni iskazujući modrom rijekom kao vrhunskim simbolom svu tu čovjekovu upitanost nad životom. I u prozama i u brojnim pjesmama, opsjednut vodama, Hamid Dizdar samo ponekad uspijeva da dosegne iskorak od čiste deskripcije kao što je to u pjesmi Voda ili u pripovijeci Krmjina stupa, koje su sve u nadrealnom nagovještaju i u krokiju. Ovaj stolački zavičajni pjesnik nikada se nije mogao osloboditi te vezanosti za Stolac, pa se često njegova poezija, i kada je imala priliku za bijeg od stereotipa, vraćala se toj tihoj ulici kraj rijeke da bi se često gubila u banalnim naslanjanjima na tadašnju socijalnu liriku ili poslijeratni socrealizam.

Iako na prvi pogled izgleda besmisleno govoriti o vodama i zelenilu u poeziji Maka Dizdara, jer je ta poezija uvijek u sferi misaonog, općeg, nadindividualnog, ovaj pjesnik svojim jezikom upravo pokazuje da njegova poezija ima inspirativnu osnovu ne samo u tradicijama bogumilske Bosne nego i u duhu odgoja u bošnjačkom kultu čistoće, voda i zelenila. Ta leksika i kada je u službi najvećih poetskih iskaza i onda kada doseže do onih najvećih poetskih i životnih tajni koje se nalaze "iza uma iza Boga", svoje vrelo ima u zavičajnom krugu, a voda i zelenilo bar jezičkim iskazom upućuju na to da je taj pjesnik iz zavičajne avlije ponio taj sočni jezik ali i jedno islamsko shvatanje smisla života i smrti, pravde i istine, dobra i zla, svjetlosti i tame spajajući u poetskim

snatrenjima zavičajno i općeljudsko, bogumilsko i porodično, upravo jezikom. Čak i u Kamenom spavaču, toj toliko zgusnutoj riječi prepunoj životne snage pretvorene u poetski nagovještaj traganja za tajnama, progovori neka podzemna voda koja, kao i u Modroj rijeci, "teče nekoj dalekoj rijeci nekom umornom moru", iskazujući svoje shvatanje umjetnosti i umjetničkog stvaranja, inače omiljenoj temi ovog pjesnika, hvatajući kao i onaj klesar dijak životnu tajnu u "nevidime konce" u sjajnoj pjesmi pod nazivom *Zapis o lovu*. I mnoge druge Makove pjesme kao što su *Zapis o izvoru*, *Dažd*, *Zapis na dvije vode*, *Zapis o rijeci*, *Četvrti jahač* pokazuju pjesnikovu zaokupljenost vodama kao pogodnom metaforom za iskazivanje dubokih poetskih i filozofskih tema.

Svojim ambijentom, darovima prirode, svojim vodama i zelenilom, Stolac je bio po mnogo čemu tipičan bošnjački grad u kome se poštivala priroda kao Božiji dar kojem su se svi ponikli na ovom tlu oduvijek iskreno radovali noseći ga sa sobom u bijeli svijet i vraćajući mu se ne samo u sjećanjima nego i u mnogim literarnim i slikarskim inspiracijama. Nije slučajno u Stocu nastala takva arhitektura ni građena takva kultura stanovanja, niti je slučajno Stolac dao toliko umjetnika i stvaralaca. Nije slučajno godinama Stolac bio stjecište slikara i pjesnika niti je slučajno godinama ovdje u podjesenskim danima trajala kulturna manifestacija *Slovo Gorčina* kojoj je još za života duhovni profil upravo dao Mak Dizdar. U proteklom ratu, nažalost, upravo te vrijednosti u stolačkoj sredini su smišljeno uništavane, tako da je ovaj grad doživio svoju apokalipsu na kraju ovog stoljeća u kome se pojavila ona zmija aždahaka o kojoj kao simbolu zla pjeva Mak Dizdar. Zato "trebalo bi opet naučiti da slušamo kako dažd pravedni pada..."